

Ivo Goldstein

ODMAK OD NAČELA LIBERALNE DEMOKRACIJE U HRVATSKOM DRUŠTVU 1990-IH GODINA

Politički sustav koji je stvaran u Hrvatskoj 1990-ih godina patio je od ozbiljnih otklona od liberalnodemokratskih načela. Možda bi mu najbolje odgovarao epitet „autoritarnog režima”, jer se pod tim pojmom podrazumijeva režim, koji ne samo da onemogućava razvitak i konsolidaciju demokratskih odnosa, nego i bitno narušava ionako krhka pravila demokratske igre (analitičari nude i druge termine – „semidemokratski režim”,

„fragilna demokracija”).¹ Drugi su politolozi (poput J. Rupnika), pak, ustvrdili kako je u Hrvatskoj riječ o „odgođenoj modernizaciji” ili o „tranziciji koja je iskliznula (iz tračnica i sl.)”. Takvu „tranziciju koja je iskliznula” određuje stvaranje nacionalne države kao apsolutnog prioriteta, po svaku cijenu, a nauštrb demokratskih promjena. Hrvatska je, prema Rupnikovoj klasifikaciji, izdvojena iz „nove srednje Europe” (koju čine Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, Slovenija i baltičke zemlje) te stavljena u skupinu „balkanskih zemalja” (sličnim karakteristikama Rupnik opisuje i događanja u zemljama bivšeg SSSR-a) koje su karakteristične i po „teškom nasljeđu komunizma” i „privrednoj zaostalosti”.² Ove dvije posljednje značajke nisu baš karakteristične za Hrvatsku, ali je ona, zbog nepostojanja dubinskih demokratskih promjena tijekom devedesetih, prema sudu velike većine istraživača, klasificirana u „balkanske zemlje”. Nema sumnje da je rat usporio proces demokratizacije u Hrvatskoj, da su devedesete obilježene „etničkom polarizacijom, ratom, propadanjem društva, teškim poremećajima u gospodarstvu i represivnom režimskom politikom”.³

Franjo Tuđman je na specifičan način sublimirao i hrvatsku varijantu modernističke antiliberalne ideologije – iako se često u liberalnodemokratskoj javnosti u Hrvatskoj tvrdilo kako Tuđmanova ideologija pripada 19. stoljeću, Ivo Banac je s pravom tvrdio kako „to nije točno”, već da je „tuđmanizam sinteza našeg 20. stoljeća”. Tuđmanov je „režim ujedinio sve sastavnice hrvatskog protoliberalizma... on je protoliberalni modernizam u svom bitku”.⁴ Dok je načelno inzistirao na brzom priključenju Hrvatske Europi, odnosno euroatlantskim integracijama, tvrdeći kako je „Hrvatska oduvijek bila Europa”, pa nema, eto, ništa logičnije nego da se „dijete vrati materi”, dotle je u mnogim javnim istupima isticao kako se Hrvatska u 20. stoljeću, pa i u suvremenosti, zapravo nalazila i postala samostalna u „općim okolnostima koje nam nisu bile sklone”. Kada se u ožujku 1999. načulo da se spremaju haške optužnice protiv hrvatskih generala, u govoru u Ratnoj školi, koji je neplanirano otišao u javnost, Franjo Tuđman je preformulirao ono što se uglavnom smatralo samorazumljivom nacionalnom strategijom: priključenje Europskoj Uniji i NATO-u. Jest, tome težimo, rekao je, „no ne po svaku cijenu”. Uključivanje u takve integracije ne treba isticati kao prvi i jedini cilj, jer je naš cilj, prije svega, stvaranje takvih oružanih snaga koje su u interesu Hrvatske, zaključio je predsjednik.

Franjo Tuđman nije shvaćao kako Europa nije nikakva statična kategorija – nacionalne i državne mitologeme koje je Tuđman promovirao, pa dijelom i stvarao,

1 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 17; Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 139; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 39.

2 Leinert Novosel, Politika Sabora prema „ženskom pitanju”, str. 199; Rupnik, The Post Communist Divide, str. 57-58. Rupnik koristi termin „derailed transition”.

3 Ramet, Građanske vrijednosti, str. 12; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 35.

4 Banac, Zašto liberalna Hrvatska kasni, str. LXV.

liberalnodemokratska Europa je već davno apsolvirala.⁵ Predsjednik Tuđman je tražio za Hrvatsku mjesto u Europi uopće ne shvaćajući kakve to vrijednosti Europa promovira i njeguje potkraj 20. stoljeća. Kada su njegovi mitologemi došli u sraz s Europom, on se s njom sukobio. Iz toga je sukoba izviraio i svojevrsni Tuđmanov antieuropizam. Takva antieuropska uvjerenja svakako su proizlazila iz shvaćanja historičara Tuđmana (što je elaborirano i u njegovim knjigama) o odgovornosti Francuske i Velike Britanije za stanje u međuratnoj Jugoslaviji te o naravi okupacijskih režima što su ih tijekom Drugoga svjetskog rata izrodile nacifašističke vlasti Njemačke i Italije na hrvatskom prostoru.

Hrvatska je, uz Sloveniju, u vrijeme proglašenja neovisnosti bila najbolje pripremljena postkomunistička zemlja za ekonomsku i društvenu tranziciju. Sve zemlje Srednje i Istočne Europe imale su mnogo problema pri prolasku kroz pojedine faze postkomunističke tranzicije, većina njih i mnogo više od Hrvatske, ali je u njima postojao vrh vlasti koji je te reforme poticao (u Češkoj predsjednik Vaclav Havel, naprimjer). U Hrvatskoj je tijekom devedesetih upravo državni vrh bio kočničar nekih ključnih društvenih reformi. Ključni protagonisti hrvatskog političkog života nisu imali jasnu viziju o tome kako obaviti tranzicijski proces, odnosno kako reformirati institucije. Neke od njih su reformirali sukladno svojim arbitrarnim prosudbama, druge su uglavnom očuvale kontinuitet sa starim sustavom i samo se donekle prilagodile novim ideološko-političkim obrascima, dočim su u ustrojavanju trećih jednostavno „kopirani” obrasci zapadnih zemalja.⁶ Dogodilo se, slijedom mnogih vanjskih i unutarnjopolitičkih okolnosti, da se vjerovalo kako će rješavanje državotvornih pitanja uspješno riješiti tranzicijske probleme, umjesto da se shvati kako je rješavanje državotvornih pitanja tek nužan preduvjet za odvijanje tranzicijskih procesa. Osim toga, karakter hrvatskoga državotvornog pokreta predvođenog HDZ-om bio je takav da se demokratska tranzicija zapravo zanemarivala, te se bavilo isključivo državotvornim pitanjima. Autoritarne tendencije u režimu, kao i rat u prvoj polovici devedesetih, doveli su do toga da je tranzicija tijekom devedesetih bila umnogome zaustavljena.⁷

Franjo Tuđman je svjesno zagovarao model stvaranja sloja dvjesto bogatih obitelji, drugim riječima, poticao je razvoj jedne od varijanti južnoameričkog socijalnog modela. Često je govorio o „stališima”, što su 1998. njegovi adlatusi digli na razinu svojevrsne ideološko-političke projekcije kako bi buduće hrvatsko društvo trebalo izgledati (govorilo se o „stališu umirovljenika”, „stališu radnika”, itd.). Posve je bilo zanemareno da je taj model frapantno sličan razvojnim koncepcijama u fašističkoj Italiji (korporativističkoj socijalnoj teoriji), a posve odudara od liberalnodemokratskih koncepcija.

5 Maković, *Pisma Bertoltu Brechtu*, str. 191.

6 Deželan – Lajh, *Inclusiveness of Suffrage*, str. 157-188.

7 Pauković, *New Ideologies and Transition Opening*, str. 189, 212.

Tako je, slijedom mnogih okolnosti, oko 2000. stanje za Hrvatsku postalo bitno drugačije: umjesto da, uz Sloveniju, bude predvodnik u procesu tranzicije, Hrvatska je u raznim aspektima zaostala za mnogim postkomunističkim zemljama koje su desetak i više godina ranije bile po mnogo čemu iza nje.

Početkom 2000. godine, kada je na vlast došla koalicija predvođena SDP-om, Hrvatska je u ritmu približavanja euroatlantskim integracijama u nekim aspektima bila čak i iza Albanije i Makedonije, zemalja koje su stoljećima na svaki način nerazvijenije i zaostaliye od Hrvatske. Bugarska i Rumunjska, zemlje koje su također stoljećima po svemu zaostajale za Hrvatskom, postale su 2004. članice NATO-a, a 2007. i članice EU, čime su Hrvatsku ostavile daleko iza sebe. Sve to pokazuje da je Hrvatska čak i 2012. godine zaostatak iz devedesetih nadoknadila samo djelomično.

Nema nikakve dvojbe da su stvaranje države i potom nametnuti rat od 1991. do 1995. godine potisnuli tranzicijske procese u pozadinu državnih napora i javnih interesa, te ih učinili drugorazrednima. Rat nije samo po važnosti i interesu nadvisio tranzicijske procese, nego ih je umnogome učinio „neprozirnima”⁸ Postavlja se i pitanje – koliko je uopće moguće istovremeno ratovati i razvijati liberalno-demokratsko društvo. Odgovori na to pitanje mogu biti različiti za razdoblje do 1995. godine, ali su predsjednik Tuđman i HDZ bili na vlasti još četiri pune godine (do kraja 1999.), kada nije bilo rata, a pomaci u razvoju liberalne demokracije bili su u tom razdoblju vrlo skromni i često rezultat unutarnjeg ili vanjskopolitičkog pritiska. Štoviše, upravo je u tom razdoblju došlo do nekoliko najtežih udara na razvoj demokracije (opstrukcija izbora u Zagrebu, gušenje medijskih sloboda, pljačka imovine, pritisci na neovisno sudstvo, ubijanja i pljačke na teritorijima koji su do 1995. bili okupirani). Ivica Đikić, Davor Krile i Boris Pavelić, dobri poznavaoči ondašnjih prilika, u knjizi *Gotovina – stvarnost i mit*, tvrde kako je 1995. „počinjala posljednja, najopasnija i najuvredljivija faza tuđmanizma. U pet godina, koliko je trajala, zemlju je dovela do ruba vojnoga udara, pa i do samog ruba sposobnosti da sačuva perspektivu parlamentarne europske demokracije” (autori misle na pokušaj državnog udara ujesen 2000. godine – op. I. G.).

Vladajuća stranka u Hrvatskoj tijekom devedesetih – HDZ, bila je stranka desne orijentacije, koja je u svim službenim aktima prihvaćala liberalnodemokratska pravila političke utakmice. U Ustavu Republike Hrvatske bili su utvrđeni temeljni principi parlamentarne demokracije, proklamirana su bila sva ljudska i građanska prava te načela slobodnoga tržišta, ali je pitanje koliko su bili poštivani u praksi.

Ustavnim tekstom i njegovim zakonskim razradama predsjednik države zadobio je velike ovlasti. Čak i na teoretskom planu neke su njegove ovlasti bile definirane suprotno običajima u uređenim demokracijama. Stoga se u javnosti

8 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22.

devedesetih govorilo o „polupredsjedničkom” sustavu, iako se zapravo radilo o svojevrsnom „superpredsjedničkom” sustavu. Predsjednik Tuđman je koristio svoje goleme ustavne ovlasti, ali i mnogo više od toga. Praktički je u mnogim situacijama imao neograničenu vlast, posve nepriličnu liberalnodemokratskom političkom konceptu.

Potrebna ravnoteža među temeljnim političkim institucijama bila je narušena. Primjerice, Ustav nije utvrdio niti je implicirao pravo Sabora da predsjedničke akte podvrgne reviziji niti da odbaci predsjednički veto. Nadalje, predsjednik Tuđman je ostao predsjednik HDZ-a, usuprot tradicijama u velikoj većini liberalnodemokratskih društava koje predsjedniku države izričito zabranjuju članstvo u nekoj od političkih stranaka (takvoj je situaciji prilagođavan i tekst Ustava 1990: člankom 96. određeno je da predsjednik ne smije obavljati nikakvu drugu javnu ili profesionalnu dužnost, „osim stranačke”). Postojale su i razne službe koje nitko, osim samog predsjednika Tuđmana, nije kontrolirao; primjerice, Ured za nacionalnu sigurnost (UNS, identičnost akronima te službe i Ustaške nadzorne službe iz razdoblja NDH nije mogla biti ni slučajna ni nenamjerna) je osnovan u ožujku 1993., a u zakonski je okvir stavljen tek donošenjem odgovarajućeg zakona u svibnju 1995. godine. Osim toga, pri Uredu predsjednika stvoren je broj, politički utjecajan i u svome djelovanju za javnost netransparentan aparat savjetnika, koji su bili odgovorni isključivo predsjedniku osobno. Kao i u slučaju samog predsjednika Tuđmana, tako su se i funkcije nekih njegovih savjetnika (prvenstveno potkraj devedesetih Ivića Pašalića) ispreplitale sa stranačkim funkcijama unutar HDZ-a. Šef obavještajne zajednice bio je Tuđmanov sin Miroslav, što je kao praksa posve neprimjereno demokratskim društvima. Na taj su način i neki savjetnici akumulirali moć, koja, za razliku od položaja saborskih ili Vladinih dužnosnika, nije podlijegala nikakvoj institucionalnoj kontroli.⁹

Vlada Republike Hrvatske bila je marginalizirana – postala je svojevrsni egzekutivni „servis” predsjednika države. Na Vladi su se samo razrađivale i provodile strateške odluke koje su donosili predsjednik i neka neformalna tijela ili usporedne organizacije. Među njima se ističu posebna predsjednikova savjetnička tijela, poput Vijeća obrane i nacionalne sigurnosti, te Vijeća za strateške odluke koja su *de facto* vladala zemljom. Vijeće obrane i nacionalne sigurnosti po potrebi se sastajalo „u užem sastavu” i „u širem sastavu”, iako to ni Ustavu ni u zakonima nigdje nije bilo regulirano. U njegovu su sastavu bile osobe predsjednikova povjerenja, isključivo članovi HDZ-a.

Konačno, predsjednik Tuđman je i direktno kršio Ustav. Očit primjer takva ponašanja jest mijenjanje teksta prisege prilikom preuzimanja drugoga mandata

⁹ Zakošek, Politički sustav Hrvatske, str. 113.

1997. godine. Na riječi predsjednika Vrhovnog suda, koje je trebao ponavljati, Tuđman je samoinicijativno dodao i sebe imenovao „hrvatskim državnim poglavarom” te izgovorio „tako mi Bog pomogao” (očito po uzoru na zakletvu predsjednika SAD-a). Tadašnji je establišment, da bi umanjio očiglednu štetu, pokrenuo proceduru donošenja Zakona o izmjenama i dopunama Zakona o izboru predsjednika Republike Hrvatske, kojim su onda te riječi ubačene u tekst zakletve.¹⁰

Logično je da je u takvom režimu politički pluralizam ograničenih dosegâ. Nema nikakve dvojbe da se ni jedni izbori nakon 1990. godine ne mogu smatrati poštenim, jer je opozicija na više načina bila krajnje neravnopravno tretirana.¹¹ I strani promatrači i domaći opozicionari tvrdili su kako su izbori bili legalni i legitimni, ali ne i poštene. Poslije su, nakon nekoliko godina, u javnost izlazile informacije o lažiranju rezultata na pojedinim izbornim mjestima ili čak u čitavim izbornim jedinicama. Vidjelo se da su neke osobe prijavljivane u Hrvatskoj samo da bi stekle glasačko pravo – primjerice, na jednoj adresi u Novom Zagrebu tobože je boravilo preko dvije tisuće osoba. I javnost je bila svjesna nepravilnosti. U anketi prije izbora 1995. godine, na pitanje „hoće li izbori biti poštene” samo je 14,5% ispitanika odgovorilo sa „da”, s „uglavnom da” je odgovorilo njih 37,6%, a s „ne” njih 16,2%. Najzanimljivije je da čak 31,7% ispitanika „nije znalo” hoće li izbori biti poštene.¹²

Ni potkraj vladavine predsjednik Tuđman nije odustajao od već ustanovljenih, nedemokratskih obrazaca ponašanja; na njegovu osobnu inicijativu, u proljeće 1999. godine, u vrijeme kada je već bio teško bolestan, stvoreno je Predsjedničko vijeće i cijeli sustav odbora toga tijela za pojedina područja državne politike kao neka vrsta „preventivne protuvlade” potencijalnoj vladi parlamentarne većine.¹³ Čak su donesene i odluke da se „svim sredstvima” pokuša utjecati na rezultate izbora, odnosno da se spriječi pobjeda opozicije. No, kako se u sljedećim mjesecima zdravstveno stanje predsjednika Tuđmana ubrzano pogoršavalo, pokazalo se da to nije moguće realizirati.

HDZ kao autoritarni pokret

Tijekom devedesetih, Sabor je sve više poprimao obilježja „monarhističkog parlamenta” u kojemu većina, HDZ, bespogovorno provodi predsjednikove odluke. Slično Vladi, koja je bila egzekutivni servis, Sabor je bio svojevrsni

10 www.poslovniforum.hr/zakoni/zakon_o_izboru_predsjednika.asp; Vjesnik, 6. VIII. 1997.

11 Primorac, *Pravorijek*, str. 116-119; *Feral Tribune*, 5. IV. 1999.

12 Čular-Blanuša, *Prilozi*, str. 294.

13 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 22.

legislativni „servis” predsjednika države. Tako se moglo dogoditi da je predsjednik Tuđman otkupio čitavu vilu u Nazorovoj ulici u Zagrebu (u kojoj je do 1990. godine posjedovao stanarsko pravo nad samo jednim od stanova) samo dan prije negoli je Sabor donio zakon o denacionalizaciji kojom je takva praksa bila onemogućena.

Sudbina državnih službenika, pa čak i premijera, često je ovisila o osobnoj odanosti predsjedniku. Stoga je logično da je najuspješniji hrvatski premijer devedesetih godina Nikica Valentić (premijer od travnja 1993. do studenoga 1995. godine) koji se u odnosu na predsjednika Tuđmana uspio izboriti za najviše ovlasti, u svibnju 1995. godine izjavio da ostaje na mjestu premijera samo zato što je to obećao predsjedniku i zato što je to predsjednik od njega tražio.

HDZ je pobijedio na izborima 1990. godine kao svehrvatska stranka koja želi njegovati neke postulate tradicionalističkih društava, stvoriti samostalnu državu i sl., ali se nikada nije transformirao u političku stranku koja bi transparentno zastupala interese određene društvene grupe. Dijelom se to nije dogodilo zbog toga što je predsjednik Tuđman želio ostvariti što širu izbornu podršku, dijelom i stoga što i nije imao neku jasnu viziju kako bi ta država trebala izgledati, osim jasnog poriva za autoritarnom vladavinom.

Pokazalo se da HDZ u devedesetima nije imao razrađenu programsku strategiju razvoja zemlje, niti u gospodarskom smislu, niti u smislu jačanja demokracije. Smišljen je slogan „zna se” koji je sugerirao kako se zna da je HDZ „prava” stranka, odnosno ona koja se bori za interese Hrvata i Hrvatske mnogo bolje negoli druge. Bio je to jednostavan i jasan slogan, koji je vjerojatno značajno pomogao HDZ-u da dobije izbore. Međutim, iz povijesne distance očigledno je da je slogan „prikrivao činjenicu da se zapravo ništa ne zna, tj. da nije razvidna veza između interesa većine birača i politike stranke”.¹⁴ Predsjednik Tuđman tvrdio je da je HDZ „najširi svehrvatski pokret koji je ujedinio sve državotvorne hrvatske tradicije od starčevićanstva, preko radićevštine do hrvatske ljevice”. Opozicijski političari su tijekom devedesetih tvrdili da je HDZ tek „pokret”, te bi bilo dobro da se transformira u „stranku”. Istraživači su HDZ naknadno definirali „više kao (etno)nacionalni pokret nego kao običnu političku stranku”, odnosno kao „organizacijski oblik mnogo šireg pokreta okupljenog oko pitanja hrvatske nacije i državnosti”.¹⁵

Osmišljavajući i pišući program HDZ-a, Franjo Tuđman nije se oslanjao na suvremene ideologije ili političke pravce (konzervativizam, demokršćanstvo i sl.), već mu je hrvatska povijest poslužila za „promišljanja” te je iz nje izvlačio pouke za buduće djelovanje. U Tuđmanovoj interpretaciji hrvatske povijesti

14 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22.

15 Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 126; Søberg, Hrvatska nakon 1989. godine, str. 40.

dominantna je značajka razjedinjenost i sukobljavanje različitih društvenih snaga u Hrvatskoj, što je, prema njegovu mišljenju, bio jedan od dva glavna razloga zbog kojih Hrvati 900 godina nisu imali samostalnu i suverenu državu. Drugi je razlog „geopolitički položaj Hrvatske, odnosno međunarodne silnice koje su takvo ujedinjavanje sprečavale”, kako je to formulirao u govoru pred vrhom HDZ-a u siječnju 1994. godine.¹⁶

Te je elemente u konkretnim okolnostima varirao i prilagođavao svojim interesima, pa je u citiranom govoru, analizirajući „međunarodne okolnosti”, uočio „dvije vladajuće idejne potke svega zbivanja – jednu liberalno-građansku (...) drugu katoličko-univerzalističku...” Bilo je to u vrijeme hrvatsko-bošnjačkog rata, u trenucima kada se hrvatski državni vrh našao pod snažnim međunarodnim pritiskom da se dogovori s bosansko-hercegovačkim rukovodstvom, a istovremeno je vrh Katoličke crkve u Hrvatskoj jasno tražio da se poštuje cjelovitost BiH.

HDZ se predstavljao kao hrvatska stranka „vrednija od drugih”, odnosno kao „jedina prava” hrvatska stranka. Takvim se izjavama i na taj način vlast legitimirala „pomoću mentaliteta”, dakle, kao ona koja predstavlja „prave” Hrvate ili koja predstavlja samo Hrvate (a ne sve hrvatske građane, kako bi nalagala liberalnodemokratska tradicija). Stranka se stoga vrlo često poistovjećivala s državom (naprimjer, stranački su se sastanci bez ikakve naknade održavali u državnim prostorijama).¹⁷ Slijedom takve logike stvarala se atmosfera da je svatko izvan HDZ-a potencijalni ili stvarni „izdajica” i „tuđinski sluga”.

Prezentacija HDZ-a kao svehrvatskog pokreta, a koji to zapravo i nije bio (jer nikada nije dobio natpolovičnu potporu biračkog tijela), urodio je „nizom negativnih posljedica za hrvatsku tranziciju”, uočili su zapadni analitičari.¹⁸

Budući da je, između ostalog, temeljem zakonskih rješenja predsjednik Republike potvrđivao župane i gradonačelnike, kontrola nad svim poslovima kako na državnoj, tako i na regionalnoj i lokalnoj razini bila je zajamčena. Kako se približavao kraj devedesetih, u javnosti je sve očiglednija postajala nakaradnost takve prakse – primjerice, kada je na lokalnim izborima u Zagrebu potkraj 1995. godine većinu dobila opozicija predvođena HSLS-om (33 od ukupno 50 mandata), Gradska skupština je za gradonačelnika i župana izabrala Gorana Granića (1950.), ali ga je predsjednik Tuđman odbio potvrditi. Predsjednik je odbio i nove prijedloge Skupštine – Jozu Radoša (1956.), Ivu Škrabala (1934.), potom i Dražena Budišu. Naposljetku je imenovao svoga kandidata, ali je njemu Skupština izglasala nepovjerenje. Iako su predsjednikovi postupci imali formalno, zakonsko pokriće, oni su bili u suprotnosti s verificiranim izbornim rezultatima.

16 Govor predsjednika Tuđmana, *Glasnik HDZ-a*, 28. 1. 1994.

17 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 17.

18 Søberg, *Hrvatska nakon 1989. godine*, str. 41.

Upravo nepotvrđivanje rezultata zagrebačkih lokalnih izbora najbolji je dokaz autoritarnosti sustava tijekom devedesetih, „najskaandalozniji” ili „najdramatičniji primjer kršenja demokratskih prava građana” odnosno „najsnažnija autoritarna regresija u povijesti postkomunističke Hrvatske”.¹⁹ Nešto kasnije, u veljači 1996. godine, Franjo Tuđman je komentirao zagrebačke izbore i pokazao koliko drži do demokratskih načela: „Što znači da oporba u Zagrebu ima 60% glasova?... Da li je to praščad ili guščad? Da li su to kokoši ili guske? Da li je to stoka krupnog ili sitnog zuba? Svaki razborit seljak i čovjek znat će da nasuprot takvom jatu jedan, a pogotovo jedan par rasnih konja ili rasnih krava, više vrijedi negoli čitavo takvo jato.” Sintagma o opozicijskim strankama kao o „stoci sitnog zuba”, što bi valjda, trebalo dočaravati njihovu snagu, često se koristila u sljedećim godinama kao slikovit dokaz nedemokratičnosti predsjednika Tuđmana. U proglašenju prije predsjedničkih izbora 1997. istakao je kako „hrvatski narod pamti križne putove svoje povijesti i zbog toga više neće dopustiti da o njegovoj sudbini odlučuju strane sile ili domaći smušenjaci i bezglavnici”. „Smušenjaci i bezglavnici” su, čini se, bili njegovi protukandidati Zdravko Tomac i Vlado Gotovac.

Pored toga, izborni su se sustavi od izbora do izbora radikalno mijenjali, uglavnom prema obrascu na temelju kojega je HDZ smatrao da će osvojiti najviše zastupničkih mjesta. Nakon izbora po većinskom modelu 1990. godine (doduše, bila je to odluka SKH-a, ne HDZ-a!), dvije godine kasnije uveden je kombinirani – većinsko-razmjerni model, a na izborima 2000. godine razmjerni model. Nije bilo nijedne nove demokracije u Srednjoj i Istočnoj Europi u kojoj su, tijekom devedesetih, bile tako česte i korjenite promjene izbornih sustava.²⁰

U tom, svojevrsnom „izbornom inženjeringu”, mijenjala su se i područja izbornih jedinica, već kako se stranci na vlasti činilo da bi mogla dobiti više zastupničkih mjesta. U pravilu, u devedesetima, miješala su se urbana i ruralna područja, pa je tako na izborima 2000. godine grad Zagreb bio podijeljen u četiri izborne jedinice, od kojih je jednu dijelio s Koprivničko-križevačkom i Bjelovarsko-bilogorskom županijom, a drugu s još tri županije, uključujući čak i Primorsko-goransku.²¹

Ustavom iz 1990. godine predsjednik države dobio je pravo da u Županijski dom arbitrarno imenuje pet zastupnika, tzv. virilista. Takva praksa nepoznata je u suvremenoj europskoj demokraciji i postoji tek u nekim latinoameričkim državama (od kojih je najpoznatija Trinidad i Tobago), ali tamo viriliste predsjednik bira tek

19 Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str.113-114; Granić, *Vanjski poslovi*, str. 137-138; Kasapović, *Zagrebačka politička kriza*, str.95-145; Ramet, *Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji*, str. 12.

20 Kasapović, *Demokratska konsolidacija*, str. 27.

21 Cvrtila, *Izborna geografija*, str. 57-59.

na prijedlog premijera ili vođe parlamentarne opozicije.²² Temeljem tih ovlasti predsjednik Tuđman je 1993. izabrao petoricu zastupnika – umjesto da to budu uglednici iz javnog života, radilo se odreda o članovima ili pristašama HDZ-a. Primjerice, Hrvoje Šošić javnu je afirmaciju zadobio tek kao autor goleme biografije Franje Tuđmana, zapravo svojevrsnog panegirika, a biografija Vinka Nikolića, bez obzira što je Nikolić u emigraciji bio zaslužan izdavač, obilježena je radom u propagandnom aparatu NDH, o kojoj se nikada nije jasno odredio. Takvim odabirom virilista samo je ojačana apsolutna vlast HDZ-a u drugom saborskom domu.

Potkraj 1992. godine izglasan je zakon o novom teritorijalno-upravnom ustroju: zemlja je podijeljena na dvadeset županija i Grad Zagreb, koji ima status županije, a na nižoj razini ustrojeno je 70 gradova te 419 općina. Broj gradova i općina tijekom sljedećih godina je rastao, jer je mnogo manjih naselja željelo postati općinsko središte ili čak i grad. Tako je do 2011. godine broj gradova narastao na 127, a općina na 429.²³ Zbog izbornih probitaka stranke na vlasti obično blagonaklono gledaju na te inicijative.

Stari sustav općina, koji je postojao od 1962. godine, na taj je način nestao. Reorganizacija je, prema riječima predlagača (Vlade) provedena da bi se, navodno, odlučivanje što je moguće više debirokratiziralo i približilo građanima. No, ta su rješenja samo povećala i znatno poskupjela birokratski aparat jer se umnožio broj državnih službenika na svim razinama. Neka konkretna rješenja bila su apsurdna: bilo je novostvorenih općina u kojima nije bilo nikakve privredne aktivnosti, pa je državni proračun doznačivao pomoć kako bi mogle uopće izvršavati osnovne obveze. Paradoksalno je da je i Novalja na Pagu postala „grad”, što uglavnom može zahvaliti jakom turističkom razvoju u prvim godinama 21. stoljeća, a istovremeno mještani svoje naselje i dalje zovu „selo”.

Baš kao i općinski i novi županijski ustroj na duži se rok pokazao promašenim – male i uglavnom privredno i na svaki drugi način nejake županije rijetko mogu same iznijeti neke inicijative, pa preko svake mjere ovise o vlasti u Zagrebu.

Sve je to logično vodilo i posvemašnjoj centralizaciji državnih funkcija u Zagrebu, što je u drugim dijelovima Hrvatske, koji su se, uglavnom s razlogom, smatrali zapostavljenima, stvaralo animozitete prema glavnom gradu. Takva je politika dala dodatan poticaj razvoju regionalnih stranaka.

Na izborima 1990. godine pojavio se Istarski demokratski sabor (IDS), ali nije imao većeg uspjeha. Na sljedećim izborima, 1992. godine, prvi su se put pojavile Dalmatinska akcija (DA) i Riječki demokratski sabor (RiDS). U Sabor su uspjele ući DA i RiDS, a IDS je odnio premoćnu pobjedu u Istri. Zbog specifičnog izbornog

22 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 30.

23 *Narodne novine*, 90/1992.; *Narodne novine*, 129/2000.

zakona regionalne su stranke ulazile u veće ili manje koalicije, pa podršku koju su uživale u biračkom tijelu nije moguće precizno odrediti. No, nema sumnje da je na duži rok stabilnu podršku birača sačuvao samo IDS. Stranka je gotovo 20 godina vladajuća stranka u Istarskoj županiji. Dalmatinska akcija je u međuvremenu nestala, dobrim dijelom pošto je potkraj rujna 1993. u njezinim prostorijama u Splitu eksplodirala bomba. Optužena je bila skupina stranačkih aktivista, ali je bilo jasno da je riječ o farsu: svi su tri godine kasnije oslobođeni. (Slučajno ili ne, tri dana prije eksplozije bombe predsjednik Tuđman je na svečanoj sjednici Sabora označio regionaliste kao najveće neprijatelje hrvatske države: „... uz poznate stare protuhrvatske ideje javljaju se i nove, „regionalističke“, koje svjesno ili nesvjesno idu na ruku stranim izvorištima i osloncem na njih potpomažu sustavno rashrvačivanje...”) Utjecaj je donekle zadržao Primorsko-goranski savez (bivši Riječki demokratski sabor), ali ponajprije zahvaljujući koaliciji sa SDP-om.

Trodioba vlasti (na sudsku, izvršnu i zakonodavnu) bila je određena ustavom, ali se nije poštovala. Najviši državni službenici bili su zaštićeni posebnim zakonima, pa je javni tužitelj često sudski progonio i tražio od nezavisnih medija i novinara velike svote za naknadu „duševne boli“ ako se najvišim državnim dužnosnicima ne bi svidjela javna kritika i satira. Medijski je prostor u znatnoj mjeri bio pod kontrolom vladajuće stranke. Primjerice, Informativni program Hrvatske radiotelevizije, daleko najutjecajnijeg i najmoćnijeg medija, pogotovo u predizborno vrijeme, bio je prilično nevjesto kamuflirano stranačko glasilo HDZ-a: naprimjer, uoči početka kampanje za predsjedničke izbore 1997. središnji dnevnik HTV-a prekinut je nakon deset minuta emitiranja te je počeo izravni prijenos pompozno upriličene proslave rođendana predsjednika Tuđmana iz zagrebačkog Hrvatskog narodnog kazališta.

Redukcija demokracije

Etnička nesnošljivost i povrede prava etničkih manjina postali su gotovo društveno dopustivo ponašanje. Nakon promjene vlasti 1990. godine, Srbi su bili masovno smjenjivani s rukovodećih mjesta, a jedan dio bio je i otpuštan. Srbin je imao vrlo malo šanse biti imenovan ili ostati na nekom rukovodećem mjestu u državnim poduzećima ili upravi.²⁴ Takvoj je atmosferi nedvojbeno znatno pridonio sam predsjednik Tuđman koji je u predizbornoj kampanji 1990. godine javno objavio kako „neki tvrde da je moja žena Srpkinja, a ja sam sretan da ona nije ni Srpkinja ni Židovka“ ili „U Hrvatskoj su svi ravnopravni, ali se treba znati tko je domaćin, a tko gost“. U sljedećih nekoliko godina opet je vrijeđao Židove

24 Pusić, *Vladaoci i upravljači*, str. 144; O položaju Srba, detaljno Banac, *Srbi u Hrvatskoj*.

(tvrđnjom u *Bespućima povijesne zbiljnosti* da su zapravo Židovi neizravno ili čak izravno pridonijeli jasenovačkim strahotama).²⁵

U glasačkom tijelu bez razvijenih demokratskih tradicija samo su malobrojni kritizirali Tuđmana, dok je većina smatrala da je upravo takav bučni i radikalni nacionalizam pravi odgovor na izazove s druge strane. Na Prvom općem Saboru HDZ-a u veljači 1990. godine „*Lijepa naša* pjevana je sa suzama u očima, a kad je u dvorani zalepršao hrvatski stijeg, prolomile su se ovacije koje su daleko odjeknule”.²⁶ Birači koji su odlučili dati povjerenje Franji Tuđmanu i njegovoj stranci reagirali su impulzivno i u lošem smislu romantično, opredjeljujući se za politiku, koja je obećavala rješenje otvorenih pitanja zaostalih iz predgrađanske epohe. Otuda, u javnim obraćanjima, i fraza predsjednika Tuđmana: „Hrvatice i Hrvati”. U kampanji za predsjedničke izbore 1997. isticao je kako će „biti predsjednik svih Hrvata”. Ove se riječi moglo tumačiti na dva načina: ili da je predsjednik Tuđman implicitno proglasio arbitrarni kriterij po kojemu su „svi Hrvati” oni koji ga prihvaćaju kao predsjednika Republike, dok oni, koji ga ne prihvaćaju ili glasaju za njegove protukandidate, ne pripadaju „svim Hrvatima”, ili da je on predsjednik samo Hrvata u Hrvatskoj i izvan nje, što znači da je rehabilitirao povijesno poraženo načelo o naciji kao etnički i kulturno homogenom plemenu, vezanom krvlju i baštinom, a ne državnim teritorijem i opredjeljenjem za određeni društveni poredak.

Sintagmu „Hrvatice i Hrvati” predsjednik Tuđman je tek povremeno, uglavnom u kasnijim godinama vladavine, dopunjavao s „građani Hrvatske”, dakle: „Hrvatice i Hrvati, građani Hrvatske”.

Politika devedesetih godina umnogome je bila zatočena tobožnjim nacionalnim interesima, pa prema toj logici sve postaje događaj od nacionalne važnosti: i kako će hrvatski predstavnici proći na natjecanju za „Pjesmu

25 U prvom izdanju te knjige (Zagreb, 1989, str. 316-320) Franjo Tuđman se jednostranim izborom izvora oslanja isključivo na iskaze trojice logoraša koji su pušteni iz Jasenovca 1942. Tvrđili su da su Židovi u logoru općenito imali privilegirani položaj, da su „logorsku upravu držali Židovi (i) bili unutarnja vlast u logoru”, da je postojala „povezanost logorske i ustaške uprave”, pa su židovski logorski dužnosnici „sudjelovali u ubijanju” i „u njihovim je rukama uvelike bilo ‘odabiranje’, tj. izdvajanje zatočenika za ‘likvidaciju’, a dijelom čak i sama njena provedba”. Tako su Židovi u Jasenovcu navodno sudjelovali u likvidaciji Roma, pa je organizacija „likvidacije (Cigana) u Gradini također bila povjerena jednoj židovskoj grupi”. I „Srbi, pored toga što stradavaju od ustaša, stradaju i od Židova”, koji „stalno i vešto intrigiraju protiv Srba”. Ove tvrđnje triju navodnih svjedočenja Tuđman uvodno komentira da „sadrže prilično vjernu sliku”. Zatim citira i ružnu generalizaciju koju pripisuje Vojislavu Prnjatoviću, jednom od otpuštenih iz logora, po Tuđmanu glavnome svjedoku: „Židov ostaje Židov, pa i u logoru Jasenovac. Oni su u logoru zadržali sve svoje mane no s tim da su one sada vidnije. Sebičnost, lukavstvo, nesolidnost, tvrdičluk, podmuklost i konfidentstvo njihove su glavne odlike.” Jedino na ovome mjestu, i nigdje drugdje na sve četiri stranice pune takvih citata, Tuđman se donekle ograđuje jednom jedinom rečenicom, koja sama po sebi nije lišena dvosmislenosti: „Ovaj Prnjatovićev sud odiše pretjeranošću, mogli bismo reći antisemitskim raspoloženjem, ali slično govore i neki drugi svjedoci.”

26 Mesić, *Kako je srušena Jugoslavija*, str. VII.

Eurovizije” i kako hrvatska Miss na natjecanju za „Miss svijeta”. Da u svim tim događanjima ima nacionalnog ekskluzivizma i šovinizma, bjelodano je postalo 1998., kada je hrvatska Miss postala Lejla Šehović. Naknadno su ustanovljene tobožnje „nepravilnosti u glasovanju”, a zapravo se između redaka mogla iščitati nesnošljivost, pa je Lejli oduzeta titula i dodijeljena njezinoj prvoj pratilji. Međutim, zbog pritiska, kako domaćih tako i stranih medija, Lejla je na kraju predstavljala Hrvatsku na svjetskom izboru ljepote.

Bit autoritarnog režima da generira društvene odnose obilježene korupcijom, nepotizmom i klijentelizmom. Dugoročno najteže je posljedice takva narav vlasti ostavila u privrednoj sferi te u sudstvu, gdje su na najviša mjesta birane osobe po političkoj podobnosti.²⁷

Kadrovskom politikom koja je promovirala podobne osobe, pravosuđe i policija dobrim su dijelom podvrgnuti volji političkih moćnika. Uz ubojstva srpskih civila podalje od bojišnice, te izbacivanja Srba ili članova njihovih obitelji iz stanova u nekadašnjem vlasništvu JNA, hrvatsku je javnost opterećivao i niz „čudnih” ubojstava članova Hrvatske stranke prava. Primjerice, jedan od vođa te stranke i jedan od vođa studentskog štrajka 1971. godine, Ante Paradžik (1943.-1991.) – ubijen je u nerazjašnjenim okolnostima u rujnu 1991. u Sesvetama kod Zagreba. Policajci na tamošnjoj nadzornoj točki dobili su navodno dojavu da se u autu nalaze „martićevci” (tj. pobunjeni Srbi – op. I. G.), pa da ih treba na svaki način zaustaviti. Pravosudni sustav uglavnom ništa nije činio da kazni ubojice, koji su u nekim slučajevima bili i poznati, što je samo značilo da se takvi postupci ohrabruju.

Događali su se i napadi na sindikalne čelnike (osobito željezničarskih sindikata) koji su kulminirali potkraj 1992. ubojstvom Milana Krivokuće, jednog od osnivača Sindikata strojnog osoblja. Krivokuća, Srbin po nacionalnosti, ubijen je na kućnom pragu. Napadač nikada nije pronađen.

Ratne godine pogodovala su jačanju i širenju utjecaja mafijaških grupa koje su čak i zagrebačke ulice koristile za krvave obračune. Bilo je mnogo indicija da su članovi mafije imali vrlo dobre veze u vlasti, prije svega u policiji i vojsci.

U Gospiću je 2000. godine ubijen Milan Levar (1957), hrvatski vojnik, koji je od 1992. hrabro govorio o krivcima za zločine nad srpskim civilima na gospićkom području.²⁸

Vlasti su u svemu tome bile vrlo pasivne: ili su prešućivale te događaje, ili su istrage o nedjelima bile na čudan način prekidane. Često se i tada u javnosti govorilo da je za takvo držanje vlasti najodgovorniji dugogodišnji ministar obrane

²⁷ Klijentelizam su svi oblici korupcije koji nisu izraženi u novcu nego u raznim uslugama, pogodovanjima, itd., vidi Anić-Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, str. 681.

²⁸ Primorac, *Pravorijek*, str. 316-317; *Feral Tribune*, 2. IX. 2000.; *Nacional*, 7. IX. 2000.

RH Gojko Šušak, povratnik iz Kanade 1990. godine. Tijekom ratnih godina postao je po utjecaju i moći drugi čovjek u državi. Bio je rodom s hercegovačkog Širokog Brijega. Uz njega su na visoke državne i stranačke položaje došle i druge osobe iz njegova šireg zavičaja, što je bilo neodvojivo od hrvatske državne politike u BiH. Ubrzo po završetku rata u Hrvatskoj, već tijekom 1992., iz redova HV-a bili su odstranjeni mnogi visoki časnici koji su došli iz JNA: ustvari, zadržani su oni bez čijeg se znanja, ipak, nije moglo (poput Tusa, Špegelja i Stipetića) i oni koji su činjenicu služenja u JNA kompenzirali maksimalnom lojalnošću novoj vlasti (poput Janka Bobetka i Davora Domazeta Loše). Šušak nije pretjerano žudio za nazočnošću u javnosti; čini se da je više volio djelovati iz drugoga plana. Bio je zagovornik radikalne nacionalističke politike, hrvatskoga separatizma u BiH i simpatija za ustašku NDH. Iako mu je to bila neposredna obveza, nije intervenirao da se privedu pravdi počinitelji poznatih zločina protiv Srba i Bošnjaka u Hrvatskoj i BiH. Za njegova mandata u Ministarstvu obrane događale su se velike zloupotrebe, a njegovi su prijatelji ili štitićenici bili upleteni u mutne privatizacijske poslove, očigledno bili umiješani u krađe automobila, prodaju droge i druge kriminalne radnje; primjerice, u trening-kamp Hrvatske vojske u Šepurinama kod Zadra stizale su morem i zrakom velike pošiljke heroina i kokaina, koje su se zatim distribuirale po Dalmaciji i Hercegovini. O tome su državni vrh obavještavale i civilne i vojne obavještajne službe, štoviše, opisivale su ga kao centar djelovanja glavnog vojnog kriminalnog kruga, ali nitko ništa nije poduzeo. U tom je kraju, unutar lokalnih jedinica Hrvatske vojske, djelovala dobro organizirana i zaštićena kriminalna grupa koja se bavila preprodajom ukradenih automobila te trgovinom drogom i oružjem. Pokrivali su Dalmaciju i Hercegovinu. Glavna osoba te grupe bio je pukovnik Željko Maglov, zapovjednik 73. bojne Vojne policije HV-a koji je sa suradnicima organizirao šverc pod okriljem države i izgradio široku suradničku mrežu na terenu. Maglovljev pretpostavljeni, Ante Gotovina, sve je to mirno promatrao. Maglov i grupa suradnika 1999. u Splitu (dakle, nakon smrti Gojka Šuška) su ipak osuđeni na zatvorske kazne zbog šverca ukradenih automobila i hrane iz Hrvatske u BiH pod zaštitom Vojne policije (na sudu se Maglov branio da su za njegove postupke znali general Mate Laušić, tadašnji načelnik uprave Vojne policije, i pukovnik Vlado Ugrin, u to vrijeme načelnik vojne kontraobavještajne službe SIS u Splitu. Naposljetku, Maglov je zajedno s još trojicom kolega 2010. osumnjičen za ratni zločin u vojnom zatvoru Kuline u Šibeniku 1992. godine). U tvrtki RH Alan, kojoj je osnovna funkcija bila, u dogovoru s Ministarstvom obrane, kupoprodaja oružja za vrijeme embarga na uvoz oružja u Hrvatsku, očigledno je bilo velikih malverzacija. Šušak je bio jedina osoba prema kojoj je predsjednik Tuđman bio popustljiv i kojem se u nekim prilikama nije htio, nije znao ili nije mogao suprotstaviti. Prema svjedočenju Ankice Tuđman, njezin suprug Franjo je tvrdio

kako je „Gojko naučio razmišljati na američko-kanadski način, a sačuvao je i svoj hrvatski mentalitet. On dobro razumije međunarodne čimbenike jer je živio u demokraciji i zna kako se u njoj treba ponašati da bi se ostvario cilj. Između mene i njega postoji povjerenje, što mnogima smeta.”²⁹

U drugoj polovici devedesetih, pogotovo pošto je Šušak teško obolio i umro, na javnoj se sceni, kao jedan od najbližih Tuđmanovih suradnika, afirmirao dr. Ivić Pašalić (1960.), rodom iz Šuice. Pašalić je godinama u javnim ispitivanjima redovito bio jedan od najneomiljenijih hrvatskih političara. U hrvatskoj su se javnosti zbog takvih događanja i takvih osoba stvarali nepravedni i negativni stereotipi o Hercegovcima, „bjeločarapašima”, ljudima koji se „znaju snaći”. Malo je tko uzimao u obzir da je posrijedi tek malobrojna vrhuška, izolirana od većeg dijela stanovništva.

Hrvatska vojska bila je svojevrсна stranačka vojska HDZ-a. U predizbornim kampanjama bilo je uobičajeno da visoki časnici HV-a budu kandidati na listama HDZ-a te da se angažiraju u predizbornim aktivnostima. U kampanji za predsjedničke izbore 1997., pripadnik Prvog gardijskog zdruga, odnosno predsjednikove tjelesne straže, Tomislav Brzović napao je, zapravo pokušao ubiti, za vrijeme skupa u Puli kandidata Vladu Gotovca – udario ga je željeznom kopčom opasača po glavi i teško ga ozlijedio, vičući pritom „živio Ante Pavelić” i prijeteći nazočnima da će ih sve pobiti. Sud je Brzovića osudio na 1,5 godinu zatvora uvjetno, uz rok kušnje od 3 mjeseca, a u vojsci je nakon 6 mjeseci suspenzije vraćen na dužnost. Umjesto da primjereno reagira, Tuđmanov izborni stožer je tvrdio kako je Gotovac „predsjednički kandidat judeomasonskoboljševičke struje u HSLS-u“, ideološka pesnica vladajućih Maja Freundlich je za napad na Gotovca optužila američke tajne službe, a državna televizija je atentat na Gotovca jedva spomenula.³⁰ Ulazak u kampanju za predsjednika Vlado Gotovac je prihvatio kao „izraz otpora, koji se pruža nedemokratskom razvitku Hrvatske, razaranju morala, vođenju vanjske politike zbog koje Hrvatska iz dana u dan dolazi u sve veće teškoće”. Smatrao je da je politika koja se vodi „opasna”. Zdravko Tomac, drugi Tuđmanov protukandidat na tim predsjedničkim izborima, isticao je kako želi biti alternativa Tuđmanovu autoritarnom konceptu vlasti, odnosno kako želi građanima dati šansu da „glasaju za demokraciju i predsjednika običnog čovjeka, bez dvora, aviona, garde i Brijuna”. No, ni Gotovac, ni Tomac nisu imali pravu šansu. Hrvatska televizija, izračunali su kasnije analitičari, otprilike je deset puta češće puštala Tuđmana na ekran nego njegove protukandidate. U takvim je okolnostima predsjednik Tuđman 1992. i 1997. godine osvojio dva petogodišnja predsjednička mandata već u prvom krugu glasanja, dobivši 56,7 odnosno 61,4% glasova.

29 Tuđman, *Moj život s Francekom*, str. 510, 650-651.

30 Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str. 55.

Osim toga, HDZ i predsjednik Tuđman su birali i vrijeme izbora, pa su tako izbori 1995. godine održani potkraj listopada, gotovo godinu dana prije zakonskoga roka, ali jedva dva i pol mjeseca nakon pobjedničke Oluje.

Klijentelističke skupine i opozicija

Postojale su i velike klijentelističke skupine, koje su bile sigurno glasačko tijelo HDZ-a, a po potrebi su djelovale i u javnosti. Činili su ih brojni borci i invalidi Domovinskog rata, obitelji ratnih stradalnika, bivši politički zatvorenici iz razdoblja komunističkog režima, bivši politički emigranti-povratnici u zemlju, prognani ili izbjegli Hrvati iz BiH, Vojvodine i s Kosova. Te su se skupine organizirale u brojne i utjecajne interesne saveze (veteranske, dragovoljačke, invalidske, roditeljske, udovičke, prognaničke, izbjegličke, povratničke, useljeničke, zatvoreničke i druge). Država, pa i sam predsjednik Tuđman, osobito su se brinuli o njihovu djelovanju, koje je bilo obilato dotirano iz državnog proračuna. Tako su, primjerice, 1998. godine tri najveće udruge: veterana, invalida i dragovoljaca Domovinskog rata dobile iz državnog proračuna oko 8,4 milijuna DEM, dočim je Savez antifašističkih boraca Drugoga svjetskog rata dobio oko 25.000 DEM, a Savez invalida rada oko 20.000 DEM. Pripadnici klijentelističkih skupina relativno su lakše dolazili i do posla u državnim i javnim službama, tvrtke u njihovu vlasništvu imale su prednost u dobivanju poslova s državom ili javnim poduzećima. Također su dobivali dionice javnih poduzeća u procesu privatizacije, dodjeljivano im je državno zemljište i stanovi. Bivši politički zatvorenici dobili su naknadu za vrijeme provedeno u zatvoru.³¹

Posebnu klijentelističku skupinu činili su bosanskohercegovački Hrvati. S jedne strane, njih je HDZ od 1990. godine učinio ovisnima o svojoj politici, a s druge, oni su bili i najveće žrtve ratova s početka devedesetih u odnosu na druge dijelove hrvatskoga nacionalnog korpusa. Svršetkom ratova 1995. oni su ostali politički i financijski ovisni o hrvatskoj državnoj vlasti. Iz hrvatskog je državnog proračuna financiran HVO, odnosno kasnije, „hrvatska komponenta” u oružanim snagama Federacije BiH, administracija u općinama i kantonima s hrvatskom većinom, školstvo, zdravstvo, mirovinski sustav. Zauzvrat su bosanskohercegovački Hrvati na izborima na kojima su mogli glasati kao hrvatska „dijaspора” praktički sve svoje glasove davali HDZ-u.

Na međunarodnom planu, svakako je najveće štete Hrvatskoj, kako smo već kazali, nanijela politika prema BiH. Na riječima, HDZ se uglavnom zauzimao za cjelovitu BiH, a u praksi radio posve suprotno. Osim toga, vanjska politika bila

31 Kasapović, Demokratska konsolidacija, str. 22-23.

je puna improvizacija, zabluda i nesnalaženja; 1993. godine odbijena je ponuda srednjoeuropskih zemalja (Češke, Mađarske, Poljske i Slovačke, poslije i Slovenije, Rumunjske i Bugarske) da se Hrvatska pridruži članstvu Srednjoeuropskog udruženja za slobodnu trgovinu (CEFTA). Vrh hrvatske vlasti je tada, što naivno, što bahato, mislio da Hrvatska u europske integracije može ući izravno, a ne partnerstvom s drugim bivšim komunističkim zemljama. Neispunjavanje preuzetih obveza prema manjinama i neprincipijelna politika prema BiH, vodili su ka zahlađivanju odnosa s nekoć bliskim saveznicima (Njemačkom, SAD-om). Obćanja o ulasku u program NATO-a, Partnerstvo za mir i u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO), sklapanje sporazuma o pridruženom članstvu EU, sve je to ostalo neispunjeno do kraja HDZ-ove vlasti, iako su se ti ciljevi tijekom devedesetih najavljivali kao lako dostižni. Vanjskopolitičkoj blokadi pridonosio je i antieuropski stav u nekim klijentelističkim krugovima. Ti krugovi radije su pledirali za izolaciju zemlje, jer su znali da bi u suprotnom svoje standarde mišljenja i ponašanja morali usklađivati s europskima.

Istovremeno je predsjednik Tuđman bio u posebnim odnosima s predsjednikom Miloševićem. U nekoj se mjeri može reći da je Tuđman njime bio fasciniran. Ministar vanjskih poslova Mate Granić se tijekom pregovora u Daytonu 1995. godine najviše bojao da predsjednik Tuđman u jutarnjim satima ne popije nešto, jer bi ga „ta čašica promijenila i postao bi raspoložen. U toj atmosferi, Milošević je Tuđmana navlačio na razgovore, pogotovo o Bosni.” Granić tvrdi kako je Milošević znao Tuđmana „i nasmijati... sjećam se kako je opisivao svoju zabrinutost što Hrvoje Šarinić nije prošao na parlamentarnim izborima. Milošević je bio teatralan: „Franjo, kako ste mogli poslati Hrvoja na izbore u Rijeku... on je fini čovek. Nama je svima bilo žao kada je Hrvoje izgubio izbore.”³²

Sve veće političke i gospodarske teškoće prouzročile su tijekom godina postupan, ali siguran pad popularnosti HDZ-a i predsjednika Tuđmana osobno. HDZ je vrlo teško osiguravao izborne pobjede, odnosno vladajuću većinu. Doduše, HDZ je na parlamentarnim izborima 1992. i 1995. godine dobivao u postotku čak i više glasova (44,7%, pa i 45,2%) nego 1990. godine (kada je dobio 41,9%). No, apsolutni broj glasova je konstantno padao; s preko 1,200.000 godine 1990. na 1,176.000 dvije godine kasnije pa do ispod 1,100.000 godine 1995, iako su izbori održani u trijumfalističkoj atmosferi nakon Oluje. Na lokalnim izborima tijekom devedesetih HDZ je ponegdje dobivao i manje od 30% glasova. Veću podršku HDZ je imao u manjim mjestima i na selu, te u krajevima izravno pogođenima ratom. U nekim velikim gradovima ili regijama HDZ vlast nikad nije ni osvojio (Rijeka, Osijek, Istra), a u nekim gradovima ju je povremeno gubio (Zagreb, Split i drugi). Tome treba dodati da je 1990. glasao i priličan broj Srba,

32 Granić, *Vanjski poslovi*, str. 130.

koji na sljedećim izborima nisu glasali (jer su živjeli na području izvan kontrole hrvatske vlasti ili su izbjegli iz zemlje). Od 1990. godine HDZ dobiva i priličan broj glasova onih koji zbog tradicionalnoga konformizma glasaju za stranku na vlasti. Na izborima za Županijski dom u veljači 1993. godine, zbog naraslog nezadovoljstva politikom HDZ-a i zajedničkog nastupa dijela opozicijskih stranaka okupljenih oko HSLS-a, HDZ je osvojio 46%, a opozicija ukupno 48% glasova (HSP je bojkotirao izbore). Tako je HDZ zadobio većinu u tom saborskom domu samo zahvaljujući specifičnom izbornom sustavu, koji mu je išao u prilog. Slično je bilo i na izborima za Županijski dom 1997. godine kada HDZ samo uz koalicijsku pomoć HSP-a ostvaruje tijesnu prevlast nad opozicijom (43% nasuprot opozicijskih 42%). Prevlast HDZ-a u Saboru dovedena je u pitanje i stranačkim raskolom 1994. godine, kada se skupina saborskih zastupnika pod vodstvom Stjepana Mesića i nekadašnjeg bliskog Tuđmanova suradnika i hrvatskoga premijera Josipa Manolića (1921.) odvojila od stranke i osnovala Hrvatske nezavisne demokrate.³³

Također su se sustavno nastojale destabilizirati opozicijske stranke (osobito HSLS, tada najjaču stranku poslije HDZ-a) u koje se nastojalo unijeti neslogu, u javnosti ih prikazati nesposobnima i nesložnima, kako bi glasače odvratili od glasanja za njih. Uistinu su razjedinjenost, taština i nesposobnost pojedinih vodećih ljudi često onemogućavale opoziciju da postigne mnogo bolje izborne rezultate. Opozicija je tijesno izgubila na izborima za Županijski dom 1997. godine, ali je zbog razjedinjenosti osvojila tek trećinu zastupničkih mjesta. Događalo se i da su opozicijski predstavnici na raznim razinama vlasti pridobivani materijalnim i drugim probicima kako bi prešli u HDZ.

Sve u svemu, mnogi problemi koje je hrvatska demokracija imala u devedesetima proizlazili su iz samog karaktera vladajuće stranke: HDZ je bio svojevrsni pokret, ne samo stoga što je u njemu, početkom devedesetih, bilo osoba i skupina vrlo različitih ideoloških i političkih stavova, nego i stoga što je nastojao i uspijevao, posve neprilično stranci u liberalnodemokratskom društvu, kontrolirati praktički sve društvene procese i nametnuti se kao vrhovni arbitar u svim oblastima života.

Nasuprot takvom ustroju i djelovanju vladajuće stranke, opozicijske su stranke bile slabe. Rat i specifična „državotvorna” HDZ-ovska retorika poticali su nacionalnu homogenizaciju i posljedično onemogućavali žešću kritiku. Prvaci opozicijskih stranaka stalno su bili u strahu, da ne bi bili proglašeni „antidržavnim elementima”. To je dodatno slabilo utjecaj opozicije i mogućnost njihove kontrole vladajuće stranke, a HDZ-u je stvaralo dodatni prostor za

³³ Zakošek, *Struktura biračkog tijela*, str. 101-102; Zakošek, *Politički sustav Hrvatske*, str. 41-45; negativna percepcija tih poteza, u Aralica, *Što sam rekao o Bosni*, str. 202. i d.

samovoljne postupke svake vrste. Socijaldemokratska partija (SDP) doživjela je „imploziju” na izborima 1992. godine, kakvu nije zabilježila nijedna istovrsna lijeva stranka u srednjoeuropskoj zemlji: od 1.001.967 glasova na izborima 1990. godine (doduše, u koaliciji s kasnije samoukinutom Socijalističkom strankom Hrvatske) SDP je pao 1992. godine na 145.419 glasova, dakle, osvojio je svega 14,5% glasova s prethodnih izbora. Na tim je izborima, dobivši 5,5% glasova, stranka jedva prešla izborni prag (prag je bio 5%). Otad je stranka bila u stalnom usponu, pozicionirala se kao umjerenolijeva, socijaldemokratska stranka, da bi 2000. godine s koalicijskim partnerima zadobila vlast.

Hrvatska socijalnoliberalna stranka (HSLŠ), nakon neuspjeha na izborima 1990. godine, uspjela je očuvati stranačku bazu i na izborima 1992. sa 17,7% bila je uvjerljivo najjača opozicijska stranka. U teškom okruženju za opoziciju HSLŠ se relativno vješto snalazio, ali vremenom su ga počeli napuštati birači, jer se nije znao suočiti ni s jednim izazovom u maniri prave liberalnodemokratske stranke. Već je na parlamentarnim izborima 1995. godine postigao znatno slabije rezultate. Kretanje prema desnom centru izazvalo je 1997. godine dio članstva da se izdvoji i s karizmatičnim Vladom Gotovcem na čelu osnuje alternativnu, Liberalnu stranku (LS) koja se dosljednije od HSLŠ-a zalagala za promicanje i poštivanje liberalnodemokratskih vrijednosti. Privremeno je pad HSLŠ-a zaustavljen izbornom pobjedom, zajedno s koalicijskim partnerima na izborima 2000. godine, ali je ubrzo došlo do novog raskola, kada dio članstva istupa i osniva novu stranku nazvanu Liberalni demokrati (Libra).

Hrvatska seljačka stranka, obnovljena 1990. godine, u sljedećih gotovo dva desetljeća ni izbliza nije uspjela obuhvatiti politički prostor, koji je imala u Hrvatskoj prije 1941. godine. Uostalom, nju je kao najznačajniju od „obnoviteljskih” stranaka s predratnim HSS-om povezivalo stranačko ime i tek uvjetno programska orijentacija.³⁴ Profilirala se kao navodni zaštitnik interesa seljaka, ali i kao tradicionalističko-konzervativna stranka. Kako se tijekom devedesetih dosljedno suprotstavljala vladajućem autoritarizmu, postala je jedna od ključnih stranaka koalicijske Vlade nakon izbora 2000. godine.

Hrvatska stranka prava obnovljena je 1990. godine te se pozicionirala na desnom krilu političkog spektra, tradicionalno kao najjača stranka desno od HDZ-a. Iako se pozivala na baštinu Ante Starčevića, sve do prvih godina 21. stoljeća otvoreno je koketirala s ustaštvom. Njezin predsjednik Antè Đapić (1958.) je potkraj devedesetih podizao desnicu na ustaški („rimski”) pozdrav, a nakon prosvjeda javnosti ustvrdio je: „Tko će meni u Hrvatskoj diktirati kako smijem dizati ruku i naređivati što ću s rukama raditi? Imam pravo rukom pokazivati koliki će kukuruz u Slavoniji rasti kada HSP dođe na vlast!” Nema sumnje, što se

34 Čular, Vrste stranačke kompeticije, str. 125.

HSP-a tiče, riječ je o „obilnoj i bogatoj proustaškoj prtljazi”.³⁵ Tek će početkom 21. stoljeća stranka promijeniti retoriku, pa dijelom i programsku orijentaciju.

U devedesetima je stranački sustav bio tek u fazi konsolidacije. Bilo je mnogo ideološko-političkih lutanja pojedinaca, skupina, pa i čitavih stranaka. Uostalom, polupredsjednički sustav uspostavljen tijekom devedesetih, stalna izmjena pravila izbornog natjecanja, te rat, nisu pogodovali razvoju stranačkog života. Mnoge su se stranke osnivale, neke su i posve gasile svoje aktivnosti. Od 56 stranaka koje su izašle na izbore 2000. godine samo je njih 18 tri puta izlazilo na izbore za Zastupnički dom. Praktički, sve su stranke doživjele izdvajanje svojih dijelova iz matice, ali su frakcijska osamostaljenja u pravilu nanosila kratkoročnu štetu matici, a dugoročno gotovo nijedna od novih stranaka nije uspjela znatnije utjecati na stranački život i u relativno kratkom vremenu se gasila ili postajala posve beznačajna. Pa ipak, višestranačje se u Hrvatskoj u devedesetima razvilo i zaživjelo na relativno zadovoljavajućoj razini – s manjim iznimkama nije bilo predizbornog nasilja, stranke su se mirno smjenjivale na vlasti, a većina je stanovništva prihvatila parlamentarna pravila igre.³⁶

Izvori i literatura

Novine

Feral Tribune

Nacional

Narodne novine

Literatura

Anić, Vladimir – Goldstein, Ivo (ur.). *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Novi Liber, 2000.

Aralica, Ivan. *Što sam rekao o Bosni*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1995.

Banac, Ivo (ur.). *Srbi u Hrvatskoj, jučer, danas, sutra*. Zagreb: Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava, 1998.

35 Đapić je imao još nekoliko sličnih izjava, poput: „Dan antifašističke borbe može biti samo dan nacionalne izdaje i sramote, kada se grupa kriminalaca odmetnula protiv svoje države”, „I jedan Srbin u Saboru je previše”, *Nacional*, 26. VI. 2007., str. 115; Gruden, *Perači crnih košulja*, str. 197; *Feral Tribune*, 14. IV. 1998.

36 Kasapović, *Zagrebačka politička kriza*, str. 120; Čular, *Vrste stranačke kompeticije*, str. 127.

Banac, Ivo. Zašto liberalna Hrvatska kasni: Glavni pravci hrvatske povijesti u dvadesetom stoljeću. U: Andrea Feldman, Vladimir Stipetić i Franjo Zenko (ur.). *Liberalna misao u Hrvatskoj: Prilozi povijesti liberalizma od kraja 18. do sredine 20. stoljeća*. Zagreb: Friedrich Naumann Stiftung, 2000, str. lv-lxvi.

Cvrtila, Vlatko. Izborna geografija kao aspekt izborne politike u Hrvatskoj. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 41-61.

Čular, Goran. Vrste stranačke kompeticije i razvoj stranačkog sustava. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 123-146.

Čular, Goran – Blanuša, Nebojša Prilozi. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 221-360.

Deželan, Tomaž – Lajh, Damjan. Inclusiveness of Suffrage in Post-Yugoslav Region, U: Maldini, Pero –Vidović, Davorka (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: University of Dubrovnik, 2007, str. 157-188.

Govor predsjednika Tuđmana 25. I. 1994. godine na zajedničkoj sjednici Predsjedništva HDZ-a i Kluba zastupnika HDZ-a. *Glasnik HDZ-a*, Zagreb, 28. I. 1994.

Granić, Mate. *Vanjski poslovi - iza kulisa politike*, Zagreb: Algoritam, 2005.

Kasapović, Mirjana. Zagrebačka politička kriza 1995-1997: sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti. U: Kasapović, Mirjana, Šiber, Ivan, Zakošek, Nenad. *Birači i demokracija. Utjecaj ideoloških rascjepa na politički život*, Zagreb: Alineja, 1998, str. 95-145.

Kasapović, Mirjana. Demokratska konsolidacija i izborna politika u Hrvatskoj. U: Kasapović, Mirjana (ur.), *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 15-40

Leinert Novosel, Siniša. Politika Sabora prema „ženskom pitanju“. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 199-220.

Maković, Zvonko. *Pisma Bertoltu Brechtu*. Zagreb: Znanje, 2002.

Mesić, Stipe. *Kako je srušena Jugoslavija*. Zagreb: Mislav, 1994.

Pauković, Davor. New Ideologies and Transition Opening in Croatia and Serbia. U: Maldini, Pero –Vidović, Davorka (ur.). *Transition in Central and Eastern European Countries: Experiences and Future Perspectives*. Zagreb: University of Dubrovnik, 2007, str. 189-218.

Primorac, Vladimir. *Pravorijek*, Split: Feral Tribune, 2000.

Pusić, Vesna. *Vladaoci i upravljači*. Zagreb: Novi Liber, 1992.

Ramet, Sabrina. Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji. U: Ramet Sabrina P. i Davorka Matić (ur.). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija, vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006, str. 11-34.

Rupnik, Jacques. The Post Communist Divide. *Journal of Democracy*, Volume 10, Nr. 1, Januar 1999, str. 57-62.

Søberg, Marius. Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije. U: Ramet, Sabrina P. i Matić Davorka (ur.). *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija, vrijednosti, obrazovanje, mediji*. Zagreb: Alinea, 2006, str. 35-64.

Tuđman, Ankica. *Moj život s Francekom*. Zagreb: Večernji list, 2006.

Tuđman, Franjo. *Bespuća povijesne zbiljnosti : rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.

Zakošek, Nenad. Struktura biračkog tijela i političke promjene u siječanjskim izborima 2000. U: Kasapović, Mirjana (ur.). *Hrvatska politika 1990. – 2000., Izbori, stranke i parlament u Hrvatskoj*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2001, str. 99-122.

Zakošek, Nenad. *Politički sustav Hrvatske*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 2002.